

Afaq QASIMOVA***AMEA Folklorşünaslıq İnstitutunun doktorantı******e-mail: qasimovaafaq@mail.ru***

QAÇAQ DASTANLARINDA ERMƏNI ŞOVNİZMINİN IZLƏRİ

Açar sözlər: Qaçaq Nəbi, Qara Nəbi, erməni xisləti, Aşot Qriqoryan, Göyçə mahalı, erməni şovinizmi.

SUMMARY

TRACES OF ARMENIAN CHAUVINISM IN THE GACHAK EPOSES

The article analyzes the Armenian character in the context of the epic «Gachak Nabi», which seeks to oppress our people throughout history and seeks to take possession of our national and spiritual treasures. Since the epic «Gachak Nabi» is a historical heroic epic, the stories and legends that originate in the memory of people are based on history. In the deepest layers of the memory of this people, the truth persists, despite the interventions and abilities.

In the deepest layers of the memory of this people, the truth persists, despite the interventions and abilities. Thus, we see these traces of history in the epic «Gachak Nabi». The murder of the brother of Nabi by the Armenians, the fact that the most cruel and unjust beks during the time of Nabi were the Armenians, the unjust images of the beks (Kinkor, Vedrus, Ter-Grigoryan, etc.) in the dastan oppressing the Azerbaijani people, the slander of such a thief as Ashot Grigoryan and others facts are an artistic reflection of history in folklore.

Key words: Gachak Nabi, Gara Nabi, Armenian character, Ashot Grigoryan, Mahal Goyche, Armenian chauvinism

РЕЗЮМЕ

СЛЕДЫ АРМЯНСКОГО ШОВИНИЗМА В ГАЧАКСКИХ ДАСТАНАХ

В статье анализируется армянский характер в контексте дастана «Гачак Наби», который стремится угнетать наш народ на протяжении всей истории и стремится завладеть нашими национальными и духовными сокровищами. Поскольку дастан «Гачак Наби» – это исторический героический эпос, рассказы и легенды, которые берут начало в памяти людей, основаны на истории. В самых глубоких слоях памяти этого народа правда сохраняется, несмотря на вмешательства и способности. Таким образом, эти следы истории мы видим в дастане «Гачак Наби». Убийство армянами брата Наби, тот факт, что самыми жестокими и несправедливыми беками во времена Наби были армяне, несправедливые образы беков (Кинкор, Ведрус, Тер-Григорян и др.) в дастане угнетающих азербайджанский народ, клевета такого вора, как Ашот Григорян и другие факты являются художественным отражением истории в фольклоре.

Ключевые слова: Гачак Наби, Гара Наби, армянский персонаж, Ашот Григорян, махал Гейче, армянский шовинизм

Şifahi xalq ədəbiyyatının həcmcə geniş və rəngarəng növündən biri dastandır. Dastanlar xalqın varlığını, yaşam tərzini, onun tarixi hadisələrə münasibətinin əksidir. Dastan tarixi tam şəkildə əks etdirməsə belə, xalqın yaddaşında yaşayan tarixdir. Bu mənada Azərbaycan dastan mühitinin zənginliyində mühüm bir hissəni

təşkil edən qaçaq dastanlarının xüsusi yeri vardır. Onun zəngin fakturası xalqın həyatının, ictimai-siyasi, tarixi-mədəni düşüncəsinin bütün cizgilərini özündə əks etdirir. “Qandal Nağı”, “Qara Tanrıverdi”, “Qaçaq Usuf”, “Qaçaq İsmayıl”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Qaçaq İsxan” və s. dastan nümunələri və “Qaçaq Nəbi” dastanında əks edilən təsəvvür ənənə və tarixiliyin fonunda folklordan gələn izlərə söykənir. Qəhrəmanlıq dastanlarında, eləcə də onun mühüm bir hissəsi olan qaçaq dastanlarında da belədir. Tarixi qəhrəmanlar öz prototipinin simasında folklorlaşır. Qaçaq dastanlarında və yeni yaranan dastanlarda isə dövr yaxın olduğundan hətta qəhrəmanların özləri sağ olarkən onların şücaəti dastanlara çevrilmiş, yaxın nəslin yaddaşında qəhrəmanlarla bağlı yüzlərlə şeirilər, rəvayətlər, hekayətlər, bayatılar yaşamışdır. Folklorşünas İslam Sadiq qeyd edir ki, epik əsərləri yaradan xalqa yad olan, onun milli keyfiyyətlərinə uyğun gəlməyən motiv, süjet və obrazlar heç vaxt folklorlaşmır və yaddaşlarda yaşamır. Folklorda yalnız elə motiv, süjet və obrazlar poetikləşdirilir, əbədiləşdirilir və yaddaşlarda yaşayır ki, onlar həmin epik əsərləri yaradan xalqa doğma olur, onun ruhundan süzülüb gəlir [16, s. 18]. Lakin bəzən elə olur ki, xalqın milli sərvəti, “onun ruhundan süzülüb gələn” folklor nümunələri mənfur, oğru millət tərəfindən özününküləşdirilir, milli dəyərlərə hücum edilir. Bunu biz “Kitabi Dədə Qorqud”, “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu” və s kimi dastanlara aid edə bilərik. Tarix boyu erməni xalqı öz havadarları ilə birlikdə bizə qarşı ədalətsiz mövqe tutmuş, mədəniyyətimizə, milli dəyərlərimizə, torpaqlarımıza, bütünlükdə tariximizə göz dikmişlər. “Koroğlu”, “Qaçaq Kərəm”, “Qaçaq Nəbi” və başqa dastanlar ermənilər tərəfindən təhrif edilmiş, folklor nümunələri Rus imperiyası siyasətinə cavab verəcək vəziyyətə salınmışdır. Biz bu problemi “Qaçaq Nəbi” dastanı kontekstində təhlil etsək görürük ki, Qaçaq Nəbi hərəkatı haqqında xalqın qoşduğu çoxlu sayda hekayət, rəvayət, nəğmələr sonradan Qaçaq Nəbi haqqında dörd dastanın yaranmasına gətirib çıxarmış və bu variantlar arasında toplayıcı müdaxiləsi sezilməkdədir. Belə ki, rus və erməni şovnizminin qurbanı olan görkəmli folklorşünas Əliheydər Tahirovun 1938-ci ildə topladığı “Qaçaq Nəbi” dastanının süjet, motiv, obraz baxımından çox yaxın, Həsən Qasimov variantı 1960-cı ildə çap edildi. Söylədiyimiz kimi süjet bənzərliyi hər iki variantda əvvəldən sona qədər izlənilir. Yalnız bir əsas məqama toxunmaq ki, başlıca fərq Həsən Qasimov variantının əvvəlindən sona qədər erməni mənşəli “Aşot kirvə” ilə Nəbinin ailəsinin möhkəm dostluğundan bəhz edən bir çox hadisələrin yer almasıdır. Dastanda erməni ailəsi ilə Nəbigilin möhkəm dostluğu, Nəbinin erməni kəndlərinə tez-tez yardım etməsi, həbsxanada onun bir erməni qoca tərəfindən azad edilməsi epizodları qabardılır. Mahmud kirvə tərəfindən həbs edilən Alı kişini qazamatdan əslən erməni Aşot kirvə qurtarır. “Aşot kirvə Alının qazamatdan buraxılması üçün iki aydan artıq çalışır, müstəntiqin, prokurorun, hətta naçalnikin də yanına xahişə adam göndərir. Xeyli rüşvət verir, nəhayət çox əziyyətdən sonra onu qazamatdan buraxdırır” (11, s. 6) Hətta dastan qəhrəmanı Nəbi belə onun evində dünyaya gəlir. Sovet ideologiyası ruhunda təhlil aparan folklorşünas Rüstəm

Rüstəmzadə Həsən Qasimovun “Xilaskar Aşot” kirvə obrazı və onun ailəsi haqqında bu fikirləri söyləyir: “Göründüyü kimi, dastanda xalqlar dostluğunun tərənnümü təsvir olunan ilk hadisələrdən başlayaraq qabarıq bir şəkildə verilmişdir. Dastanda erməni xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında yaxınlıq bir sıra başqa epizodlarda da öz əksini tapmışdır. Lakin, bunlar ötəri olmayıb, obrazlı bir dildə, inandırıcı, obyektiv formada qələmə alınmışdır” [15, s 72-73] Sonra müəllif Nəbinin Aşot kirvənin evində dünyaya gəlməsi, ona məhz kirvənin Nəbi adı verməsi səhnəsini nümunə göstərərək fikrini davam etdirir: “Dastanın ən xarakterik cəhətlərindən biri onun beynəlmiləl ruhda yaradılmasıdır.” [15, s 72] Lakin bir çox sənədlərdən, həmçinin Nəbi haqqında yazılan digər dastan variantlarından məlumdur ki, Nəbinin bir neçə ağası erməni olmuş və professor İsrafil Abbaslının fikrincə desək “görünür, məhz bu səbəbə görə də Qaçaq Nəbi hələ gənc yaşlarından ermənilərin psixologiyasını, mənəvi aləmini yaxından müşahidə etmiş, onlara olan bəzi münasibəti isə dastanın Ə.Tahirov variantında, həmçinin B.Behcətın əsərində bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır.” [8, s 13] Sovet ideologiyasına xidmət edən yalançı xalqlar dostluğu motivinin Həsən Qasimov variantında qabardılmasına səbəb heç sübhəsiz həmin dövr üçün siyasi rol oynayır və Nəbinin ermənilərə qarşı olan mənfi münasibəti gizlədilməyə çalışılırdı. “Bu dastanın sifarişlə yazıldığı bir fakelore örnəyi olduğu ermənilərin, igid, dostluğa sədaqətli, fədakar göstərilmələri olmuşdur. Hətta Nəbi də ermənicə bilir və erməni ilə ermənicə danışır. Ancaq yenə də sözlü tarixdən gələn bəzi həqiqətlər az da olsa qorunmuşdur.” [5, s. 27] Nəbinin qardaşı Mehdi də tarixi fakta əsasən erməni kəndlərinin birində ermənilərin hiyləsi ilə öldürülür. Bu fakt Bəhlul Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” kitabında yer alıb. [7, s. 216] Həmçinin kitabda Nəbinin erməni dağbəyi Bedrus bəyi və Ginkur bəyi öldürməsi epizodlarına da rast gəlirik. Bu faktlar Həsən Qasimov variantında yoxdur. Professor Füzuli Bayatın digər qeydində deyilir ki, “Əfsanə və rəvayətlərdə, bayatı və mahnılarda təhrif az olsa da, burada da mətnə toplayıcı müdaxiləsi xalq yaddaşının qarşısını almışdır. Buna baxmayaraq ideoloji örtüyün altında türk-rus, türk-erməni etnik qarşılıqlıması açıq görünür.” [4, s 264] Bu kimi məsələlərdə Bəhlul Behcətın tarixi faktlara söykənən əsəri bəzi məlumatlara işıq salaraq həqiqəti əks etdirən dəyərli nümunədir. Əsərdə bildirilir ki, “Sisyan mahalının kəndlərindən olan Əliqulu adlı kənddə yaşayan böyük və çox dövlətli alverçi ermənilər Nəbinin tutulması və ya öldürülməsindən ötrü çox canfəşanlıq edirdilər. Onlar çar hökuməti məmurlarına kömək göstərər, onlara pul, at verir və Qaçaq Nəbinin hərəkətindən xəbər öyrənib hökumətə çatdırırdılar.” [7, s 191] Nəbinin qardaşı Mehdiyin erməni kəndində mühasirəyə düşməsi və erməni tərəfindən arxadan vurularaq öldürülməsi, Nəbinin ondan sonra çox istirab keçirdiyi fakt olaraq xalq yaddaşında, rəvayət və əhvalat örnəklərində də özünə yer alır. Folklorşünas, tarixçi Bəhlul Behcət “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsərində qeyd edir ki, “Nəbiyə düşmən olan bəzi erməni “hampalar” Nəbinin kənddən uzaqlaşdığını və Mehtinin də bu işdən bixəbər olduğunu bilib Mehti olan evə

hücum edib onu silahsız olduğu halda tutub öldürürlər” (7, 217) Bu fakt cüzi fərqlərlə dastan variantında da özünə yer almışdı. Əliheydər Tahirov variantında Mehдинin ölümü belə təqdim edilir: “Mehtinin Qarçivanda olduğunu bilən Hayıq adlı bir varlı balası Mehtini öldürmək və hökumətdən mükafat almaq fikrinə düşür. ... Hayıq fürsətdən istifadə edərək Mehдинin arxa tərəfinə keçir və nişan alaraq onu ağır yaralayır”. [8, s. 45] Həsən Qasimov variantında Nəbi kənddə olarkən Slavaçinski bu barədə xəbər tutur və Nəbi kənddən gecə ilə qaçmalı olur. Lakin qardaşı Mehдинin dəstəsi yaddan çıxıb kənddə qalır. Bu iş çox tələsik olduğu üçün belə bir hadisə baş verir. Nəbinin qaçması Slavaçinskini pərt edirsə də, Mehдинin kənddə qalmasına sevinir və ona hücum təşkil edərək mülkədar oğlu Haykın əli ilə öldürür. “Səhər tezdən Qarçivandan güllə səsləri eşidən Nəbi təəccüblənir:

–Ay uşaqlar, deyir, – kəndə deyəsən hələ atışma var. [11, s. 71] Nəbi qardaşını xilas etməyə can atsa da, artıq gec idi, Mehdi ölmüşdü.

Dastanın bir neçə variantında Kinkor (Ginkor), Vedrus bəy kimi erməni obrazları özünə yer almış, erməni xislətinin əsl simasına çevrilmişlər. Xalqın öz qəhrəmanına dəstək göstərməsindən qorxan “Kinkor bəy ağzı köpüklənə-köpüklənə dedi: – Sizin hamınızı aparıb qazamata saldıracam. Bu gecə Nəbini dəstəsi ilə burada saxlamısınız!” [2, s. 75] Dastanın bir epizodunda isə söylənilir ki, Nəbi Gecəlan kəndinə gedir. Orada Mıkırtıç adlı ermənini yaşayırdı. O, həm keşiş, həm hampa, həm alverçi, həm də sələmçi idi. Yeri düşəndə hər şey ola bilirdi. Özü də çox zalım, ikiüzlü və yaltaq idi. Kasıb-kusubu görəndə şirə, ilana dönürdü. Yaranalları, böyük adamları görəndə isə yaltaq, ikiüzlü olurdu. Yüz fəndi vardı, min feli. [2, s. 155-156] Kəndlilər Nəbiyə ondan şikayət edir, Nəbi Mıkırtıç tutmaq istəyəndə qardaşı onun dükanda olmadığını söyləyir. Mıkırtıç fürsətdən istifadə edib Nəbinin üstünə hücum çəkir, onu öldürmək istəyir. Nəbi cəld onun qardaşını qabağa verir və beləliklə Mıkırtıç tutur. Onu döydürsə də, hamı Mıkırtıçın ölməli birisi olduğunu söyləyir.

“Qaçaq Nəbi” dastanının bir variantında Nəbi Novruz bayramı ərəfəsində ənənəyə uyğun olaraq camışını döyüşdürür. “Onun camışı erməni İsvonçin camışını meydandan qovur. Alqış sədalarından hiddətlənən kinli erməni Nəbinin camışını güllə ilə vurub öldürür. Nəbi də borclu qalmayı, əvəzini İsvonçu gəbərtməklə çıxır” [12, s. 231] İsvonçun rus kazakları ilə yaxın olan qohumları isə Nəbini təqib etməyə başlayır. Beləliklə, Nəbi öz elindən qaçaq düşür. Z.Makasın (“Qaçaq Nəbi”nin Türkiyə variantı) və H.Çətinqayanın araşdırmasında Nəbinin qaçaq düşməsinə səbəb kimi camış üstündə erməni ilə aralarındakı dava və nəticədə erməninin öldürülməsi göstərilir. “Camışın can çəkişməsinə Nəbi dözə bilmir. “...iki güləşənin əlbəttə biri yıxılacaq. Bu ağzı dili bağlı heyvanın günahı nə idi ki, sən bunu öldürdün? Gözü qızmış erməni deyir. Sus! Kəs səsinə köpək oğlu! Sənin dinini, məssəbini, bu camış kimi gəbərdərəm”[18] Nəbi deyir: “Hotaha, bir camışdı ölməyini sənə qurban edədim. Ancaq söyməyini sənə bağışlamaya bilmərəm. Nəbi erməninin təhqirinə dözməyib onu öldürür.

H.Çətinqayanın da araşdırmasında bildirilir ki, erməni və Türk uşaqları camış döyüşdürər və əylənərdilər. Bir dəfə türkün camışı erməninin camışını yaralayır. Ermənilər birləşib türk uşaqlarını və camışları döyürlər. Bu hadisənin şahidi olan Nəbi ermənilərin azgınlığına seyirçi qalmaq. “Ayıb deyilmi? Bu uşaqlardan və heyvanlardan nə istəyirsiniz? Onları rahat buraxın[18]” deyərək narazılığını bildirir. Daha da azgınlaşan ermənilər onu döyür, silahını almaq istəyirlər. Nəbi bu zaman üç erməninin öldürür, bəzisini yaralayıb qaçaq düşür. Bu hadisələrin reallığı əks etdirməsi, türk araşdırmaçıların əsərində yer alması həmin dövrün türk-erməni münaqişələrinin, erməni özbaşınalığının faktıdır.

Folklorşünas Əliheydər Tahirov yazır ki, “Bir çox burjua ədəbiyyatşünasları, eləcə də xalqın qəddar düşmənləri, xalq arasında böyük nüfuza malik olan Nəbini quldur, bandit adlandırıb onun əsl tarixi-ictimai simasını gizlətməyə çalışmışlar.” [8, s. 3] Qaçaq Nəbini Qara Nəbi ilə eyniləşdirməyə çalışmışlar. Əvvəllər həmin quldurun milliyəti açıqlanmasa da sonradan professor Azad Nəbiyev qeyd edir: “Tarixi faktlar göstərir ki, XIX əsrin ikinci yarısında gəlmə ermənilər arasında “yol kəsib, quldurluq eləyənlər” vardı. Onlar içərisində Qara Nəbi kimi özünü qələmə verən Aşot Qriqoryan və Kərəm adı altında yaşayan Maştop Sarkisyan ermənilərin qanını içən, kəndlərini yandıran, qız gəlinini özü ilə dağlara götürüb gedən quldurlar idi.” [13, s. 587]. Tarixi faktlar göstərir ki, bu millət hətta öz məqsədinə çatmaq üçün özününküləri belə qırmağa hazırdır. Aşot özünü Nəbi kimi təqdim edir, kəndlilərin malını talayır, xalqda qəhrəmana qarşı nifrət hissi oyadırdı. Deməli, Qara Nəbi öz çirkin əməllərini Qaçaq Nəbinin adı ilə həyata keçirirdi. Bu tarixi faktlar yaddaşlarda yaşayaraq dastanlara daşınmışdır. Bəs Qara Nəbi kim idi? Qara Nəbi Arazın hər iki tərəfində soyğunçuluq edən bir quldur idi. O, çox zaman özünü Qaçaq Nəbi adlandırıb hər yərə gedirdi. ...Özünün də yaranallarla, naçalniklərlə, pristavlarla əlaqəsi var idi. Həm də onların casusu idi.[2, s. 110] “Qaçaq Nəbi” dastanının Əhliman Axundov variantının digər epizodunda Nəbi ilə həbsxanada yatan oğru və yolkəsən quldur kimi təsvir edilən Qara Nəbi elə Qaçaq Nəbinin özü tərəfindən öldürülür.

Bəylərlə yoldaşdı quldur oğrular,
Düşməndi onlara bütün doğrular,
Gərək dağıdılısın tamam qurğular.
Öyrənin onların bir-bir yerini,

Salamat buraxmayın siz, heç birini! [2, s. 130]

Qaçaq Nəbi öyrənəndə ki, Qara Nəbi Hilal bəy ilə onun adından kəndliləri talayıb çox əsəbləşir və hər ikisindən bu özbaşınalığın hesabını sorur. Ümumiyyətlə, Nəbi yoldaşlarına qarşı hörmətçil və qayğı göstərən idi. “O, bu barədə bir “Koroğlu” xasiyyəti daşıyırdı. Nəbi öz yoldaşlarına gizli oğurluğu qadağan etmişdi, onun bütün qarətləri müəyyən bir məqsədlə olurdu. O, yolları kəsərək hər gələn-gedəni soymaq işindən uzaq idi.” (7, s. 142-143)

Nəbinin dövründə belə erməni psixologiyasında bir millət kimi satqınlığın, qorxaqlığın, yaltaqlığın xarakter kimi nə dərəcədə oturuşduğunun şahidi oluruq. İstər Nəbinin hampalarının erməni olması, istər onun erməni üzündən elindən-oba-sından ayrı düşməsi, istər sə də erməni bəylərinin xalqa zülmü, onların satqınlığı nəticəsində qardaşını itirməsi hadisələri dastanın dərin qatlarında özünə yer alıb.

Eməni xisləti nəinki “Qaçaq Nəbi” dastanında, “Qaçaq Usuf” dastanında da bədii boyalarla təsvir edilmiş, həmin xalqın bədxahlığı, namərdliyi Sahak, Kinkor obrazları vasitəsi ilə ifşa olunmuşdur.

Çaqqalsan get hinə xəlvəti giriş,
Aslan ormanından gec deyil sürüş,
Kişilik kökündə varmı, başa düş,
Gəl vermə başını bada, erməni. [1, s. 214]

Bu şeir parçası isə milli psixologiyada bir millət kimi onların satqınlığının, qorxaqlığının ifadəsidir. Yaşlı nəslin “Canavardan ev iti, ermənidən dost olmaz” məsəli uzun müddət başımıza gətirilənlərdən çıxan nəticəsi özündə ehtiva edir. [17, s. 6]

Qaçaq Gülsüm özü də ermənilərlə uzun müddət mübarizə aparmış, onların kabusuna çevrilmiş bir qəhrəmandır. Hətta Qaçaq Gülsüm ermənilər tərəfindən bir müddət təqib edilir də.

Bəs mətbuatda bu təbliğat necə gedirdi? Erməni ideologiyası Nəbini həm də bir qəhrəman kimi gözdən salmağa çalışmışdı. Folklorşünas Səhər Orucova “Dil və ədəbiyyat” jurnalının 2013-cü il buraxılışında Pavel Vostrikovun SMOMPK məcmuəsində Nəbi ilə bağlı “Belə danışirlar ki, Nəbi bir məşhur bəyin mehtəri olubdur. Bir dəfə Nəbi öz qonşusunu öldürdüyündən yerli polisler tərəfindən izlənilir. Bir neçə il Nəbi dağlarda, meşələrdə gizlənir, ortaya çıxmır. Özü kimi otuza qədər qulduru başına yığıdıqdan sonra o, arazqırağı kəndlər və zəngəzurlular üçün sağalmaz dərdə, bəlaya çevrilir. Məsələn, günün-günorta çağında o istədiyi kəndə basqın edir, əlinə keçən sakinləri qırır, nələrini var talayır, mal-qaralarını aparır, hətta adambaşına vergi təyin edib.

Qaçaq Nəbinin fəaliyyət göstərdiyi coğrafi ərazi Azərbaycanın dilbər güşələ-rindən sayılan, tarixi torpağımız olan Zəngəzur, Göyçə mahalıdır. Azərbaycan son zamanlar qazanılmış qələbə nəticəsində bu xalqın iç üzünü açmış, açıq şəkildə Nəbinin vaxtı ilə qəhrəmanlıq göstərdiyi torpaqların bizə məxsus olduğunu dünyaya elan etmişdir. Nəbi və Həcərin doğulduğu Qubadlı rayonu isə artıq işğaldan azad edilmişdi. İndi bu qəhrəmanların simasında yeni-yeni qəhrəmanlarımız yaranır. Dövrün reallığını nəzərə alsaq, bizim bu qəhrəmanlara hələ çox ehtiyacımız var.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağbaba, A.İ. Ağbaba-Çıldır aşiq mühiti. / A. Ağbaba. Bakı: Elm və təhsil, - 2012,- 369 s.

2. Azərbaycan folkloru küllüyatı. Dastanlar. Qaçaq Nəbi dastanı. (kitab 16). / tərt.edən Axundov Ə. / Bakı: Elm və təhsil, - c.26. - 2011. - 428 s.
3. Başbəlalı Qaçaq Nəbi filmi. Azadlıq.- 2014.- 14 iyul.- S.13./ <http://www.anl.az/down/meqale/azadliq/2014/iyul/383322.htm>
4. Bayat, F.X. Folklor dərsləri. / F.Bayat. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 424 s.
5. Bayat, F.X. Sosial bandit nəzəriyyəsi baxımından qaçaqçılıq hərəkatı və qaçaq dastanları: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. -Bakı:Nurlan, -2011. № 36, s.- 22-29
6. Bayat, F.X. Tarixi perspektivdə qaçaqçılıq və qaçaq əhvalatları. Dədə Qorqud, elmi-ədəbi toplu. - Bakı: Elm və təhsil, 2016. № I (58).
7. Behcət, B.M. Qaçaq Nəbinin tarixi / B.Behcət, - Bakı: Çıraq, - 2011. - 288 s.
8. Qaçax Nəbi. (toplayıb tərtib edəni Ə. Tahirov) Bakı: Sovet Yazıçılar İttifaqı, - 1938, -49 s.
9. Qaçaq Nəbi. (tərtib edəni İ. Abbashı). - Bakı: Lider, -2005, - 96 s.
10. Qaçaq Nəbi. (toplayıb tərtib edəni Ə. Axundov) - Bakı:Nurlan, - 2008,-432 s
11. Qaçaq Nəbi. (toplayıb tərtib edəni H.Qasimov). Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, -1960, -75 s.
12. Məmmədov, Ş.H. Azərbaycan folkloru /ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Ş.Məmmədov. Bakı: -1949. - 325 s.
13. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: II hissə /Nəbiyev A.-Bakı: Elm,- 2006,- 685 s.
14. Orucova S.H. "Qaçaq Nəbi" "SMOMPK" məcmuəsində.// S.Orucova. Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 1(85). - 2013, - s.191-195
15. Rüstənzadə, R. B. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında./ R.Rüstənzadə -Bakı: Gənclik, -1984. -172 s.
16. Sadıq İ. Ə. Şumer və türk dastanları./İ. Sadıq.-Bakı: Azərneşr, -2012. -208 s.
17. Tacir, S.(Qurbanov) Ş. Həmzə ağa./ Tacir Səməmi.-Bakı:Sky G., 2020,-80 s.
18. Tacir, S. (Qurbanov) Ş. Quldur ermənilərin qənimi Qaçaq Nəbi/ Yeni fikir/İctimai-siyasi, ədəbi-publisistik qəzet. №13, 28 dekabr, 1995-ci il.

